

ZSIDÓ HELYZETTUDATOK: AZONOSSÁGKERESÉSBEN, TÚLÉLŐKÉNT

LACZÓ FERENC

Magyar zsidó identitásopciók

*Tudományos szövegek identitásdiskurzusainak
elemzése a Horthy-korban megjelent
IMIT évkönyvek alapján*

Tanulmányom a Horthy-korban megfogalmazott magyar zsidó kollektív identitásdiskurzusoknak az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* tizenöt, 1929 és 1943 között megjelent évkönyvében található szegmensének vizsgálatára vállalkozik. E komplex téma megközelítésekor a magyar és a zsidó identitással, illetve a kettő egymáshoz való viszonyával kapcsolatos eltérő felvetésekre fókuszálok. Általánosságban azt kívánom alátámasztani, hogy az IMIT évkönyvsorozatának a kortárs humán tudományos módszerek és a zsidó tematika iránt egyaránt elkötelezett szerzői egy sor eltérő magyar zsidó identitásopció közül választhattak. E kiadványsorozat lapjain összesen hét ilyen opciót azonosítottam, és e tanulmány során ezek bemutatását és összevetését szándékozom elvégezni.¹

¹ Felettébb valószínű, hogy az *IMIT évkönyvek* szerzői közül sokan nem-zsidó állásfoglalásokkal szembeni polémiát is próbáltak folytatni ezen explicite magyar zsidó kiadvány lapjain. Feltételezhető például, hogy a zsidók magyarságának bizonygatásakor sem csak, talán elsősorban sem a belső (azaz zsidó) közönséghez kívántak szólni, hanem főként a keresztény társadalom egy részének meggyőzésében reménykedtek. Ennyiben a lentebb bemutatásra kerülő magyar zsidó identitásopciók nem függetleníthetők a Horthy-korszak keresztény társadalmában cirkuláló, jelentős részben antiszemita, magyarok és zsidók között ellentételező, a zsidók visszaszorításának és kirekesztésének szükségességét súlykoló, magyarságukat rendszeresen elvitató diskurzusoktól. Ezért mindenképpen

Mielőtt megkezdeném e tudós szerzők által megfogalmazott identitásopciók színes spektrumának analízisét, érdemesnek tűnik röviden bemutatnom forrásom alapvető jellemzőit. Évkönyvsorozatának kiadása az 1894-ben részben magyar vonatkozású zsidó irodalmi és tudományos tevékenységek elősegítése érdekében megalakult *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* aktivitásainak egyik központi elemét képezte.² A társulat évkönyve lefelől 1895-ben került kiadásra, és ezen, az egyházpolitikai küzdelemmel és a zsidó recepciós mozgalommal időben egybeeső kezdeményezés nem bizonyult múlt szikrának: megjelentetése rendszerességgel folytatódott, míg nem az I. világháború záró évében kiadott kötetet a társulat aktivitásainak szünetelése folytán több mint egy évtizeden át, 1929-ig nem követte újabb. Az IMIT 1928-as újraelakulása után azonban Szemere Samu szerkesztésében tizenöt éven át, egészen 1943-ig ismét folyamatosan, megbízhatóan, évente nagyjából azo-

érdemes lenne külön megvizsgálni, hogy a magyar zsidó tudósok hogyan viszonyultak a külvilágban elterjedt elképzelésekhez, e nagyrészt ellenséges beállítások tartalmát milyen módokon kísérelték meg elvitatni. Jelen tanulmányom elsődleges célja folytán (mely magyar zsidó identitásopciók egymással való összevetése, tehát a belső különbségek érzékeltetése) sajnos nem vállalkozhat e komplex viszonyok, a külvilág irányában alkalmazott magyar zsidó stratégiák feltérképezésére.

- 2 A Társulat hivatalosan hat célt tűzött maga elé: „a) a Szentírás magyar fordításának kiadása és terjesztése; b) a Szentírásnak és későbbi korok vallásos irodalmának és általában az izraelita vallás- és erkölcsstannak ismertetésére e megvilágítására szolgáló művek kiadása és terjesztése; c) a Szentírára és a zsidók történetére és irodalmára, valamint a zsidók jelen életére vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban és vidéken; d) ugyancsak e keretbe tartozó tudományos és népszerű munkák kiadása és terjesztése; e) a társulat céljaival összefüggő pályakérdések kitézése és jutalmazása; f) a zsidók történetére, szellemi életére, vallási kultuszára vonatkozó, különösen magyar vonatkozású műemlékek, könyvek, okiratok, képek és egyéb tárgyak gyűjtése, egy erre szolgáló múzeum alapítása és fenntartása”. (Lásd: *Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat alapszabályai. IMIT évkönyv*, 1932, pp. 328–9.) Így, bár tartalmilag a b) és a d) pont egyaránt fedhetette, az évkönyvek kiadása nem képezte explicite részét az IMIT célkitűzéseinek. A gyakorlatban azonban, pályázatok esetenkénti kiírása mellett, az eredetileg az IMIT által megjelentetett héber Biblia újfenti kiadása, a Magyar - Zsidó Oklevéltár és az évkönyvsorozat újabb kötetekkel gazdagítása, valamint előadásorozat szervezése állt az IMIT tevékenységének középpontjában. Ezekhez a célkitűzésekhez csatlakozott az újonnan (Perlmutter Izsák végrendeletében foglalt adomány által) létrehozott és első közgyűlést zárt létszámú résztvevővel, ötven rendes taggal 1931. július 13-án tartó Zsidó Múzeum, mely ugyan autonóm intézménynek számított, azonban meglehetősen szorosan kapcsolódott az IMIT-hez.

nos terjedelemben láttak napvilágot az évkönyvsorozat darabjai.³ A minket ezúttal érdeklő periódusban megjelent kötetek átlagos terjedelme közel 360 oldalnyi, a hivatalos oldalszámozást véve mérvadónak a sorozat összesen 5388 oldalnyi. Az egyes évkönyvek terjedelme közötti fluktuáció meglehetősen alacsony szintű.⁴

Az *IMIT évkönyvek* két fő szekcióját az *Irodalmi Munkálatok* és a kötetek végén szereplő *Társulati Közlemények* alkották. Előbbi szekció írásai összesen 4624 oldalon jelentek meg – legalább 239, legfeljebb 351 oldalon. Utóbbi a tizenöt kötet során 613 oldalt ölelt fel, hosszúsága 18 és 84 oldal között ingadozott.⁵ Az *Irodalmi Munkálatok* címadói az irodalom fogalmának tág meghatározásával éltek: nagy többségben nem szépirodalmi, hanem tudományos jellegű, a tudományos ismeretek népszerűsítését is lehetővé tevő módon elkészített (és jelentős részben az *IMIT* minden évben ősztől tavaszig tartó periódusokban megrendezett előadássorozatának eseményei során előszóban is bemutatott) műveket találunk. Az *IMIT* Horthy-korbeli tizenöt évkönyvéhez prózában összesen 235 hozzájárulás született. Két tucatnál összesen is kevesebb szépirodalmi szövegtől eltekintve nem-fikciós szövegekről van szó: az éves riportokat leszámítva összesen 197 tanulmányt tudtam azonosítani.⁶ Lentebbi elemzésem ezeken alapul.

A tanulmányokat tematikájuk szerint két fő, az írások nagy többségét magába foglaló csoportra oszthatjuk: magyar zsidó és általános zsidó témájúakra. Előbbi kategóriába 93, utóbbiba 76 írás tartozik. E két téma mennyiségileg nagyjából kiegyenlített taglalását jelzi továbbá az is, hogy míg kilenc évkönyvben az előbbi kategóriába sorolhatóból szerepel több

³ Az *IMIT évkönyvek* eredetileg Bacher Vilmos és Mezey Ferenc, majd Bacher Vilmos és Bánóczy József szerkesztésében jelentek meg.

⁴ A legrövidebb 1938-as évkönyv 313 oldala mellett 387 oldalával a leghosszabbra éppen az 1944-es katasztrófa előtti legutolsó, 1943-as évkönyv sikerült.

⁵ A kötethosszúságok eltéréseinek mértékletességét kiválóan illusztrálja, hogy az első szekció éppen akkor, 1933-ban volt a legrövidebb, amikor a második leghosszabbra nyúlt.

⁶ Az írások e szűkebb csoportjának legjelentősebb részét a nagyjából 20 oldalnyi hosszúságúak alkották, de rendszeresen megjelentek némileg rövidebb és olykor jóval hosszabb szövegek is. A szépirodalmi szövegek pontos száma vita tárgyát képezhetné: találhatóak ugyanis olyan szövegek is az *IMIT évkönyvekben*, melyek művészettörténeti témákat tárgyalnak, de jelentős részben fikciós életrajzi elemekre (kitalált dialógusokra, stb.) épülnek.

írás, addig hatban utóbbiból.⁷ A kategorizáció a legtöbb esetben kevésbé vitatható, olyannyira, hogy a helyes beosztás többnyire pusztán az íráskor címei alapján is egyértelműen eldönthető – bár természetesen mindkét kategória heterogén elemeket tartalmaz.⁸ E két csoport mellett csaknem eltörpül a további három: van még 12 német zsidó tematikájú szöveg (de csak egyetlen évkönyvben szerepel egynél több belőlük), 7 kortárs szentföldi vagy újhéber témát feldolgozó és 7 egyéb, azaz külföldi, de sem német, sem szentföldi témájú írás.⁹

Az *IMIT évkönyvek*hez e Horthy-korbeli, a gazdasági világválság kezdetének évétől (Európa tengelyhatalmakkal szövetséges részében példátlan módon) egészen a második világháború második feléig, a magyar holokausztot közvetlenül megelőző, 1943-as évig tartó periódusban összesen száznyolcan járultak hozzá tanulmánnyal vagy elbeszéléssel.¹⁰ E száznyolcak közül hatvankilencen csak egy alkalommal, tizenheten kétszer, tizenhárman pedig háromszor publikáltak itt. Az *IMIT*-nek tizenöt rendszeres szerzője volt. Legtöbb hozzájárulást Heller Bernát (tizenhárom alka-

⁷ Ötször van jelentősebb eltérés, amikor egyik kategóriába csak három vagy annál is kevesebb hozzájárulás sorolható: 1929-ben 9–1, 1932-ben 8–3, 1943-ban pedig 11–3 a magyar zsidó témájú írások fölénye. Feltűnő tehát, hogy mind az újrakezdés évében, mind a legutolsó Horthy-korbeli, a Kállay-kettős idején kiadott évkönyvben a magyar írások dominálnak. Az általános zsidó írások jelentős többséget az 1937-es és 1938-as évkönyv során alkotnak: 7–3 és 7–2 az arány, azaz magyar zsidó témájú írások e két évben alig jelennek meg az *IMIT*-ben.

⁸ Nem nehéz belátni, hogy például a *Visszaemlékezés az első magyar zsidó kongresszusra*, *Az Egyenlőség és a magyar irodalom*, vagy az *Adalékok a magyar zsidók történetéhez. Az emancipáció az 1861-iki országgyűlésen az előbbi*, míg a *Tragikum az agádában*, a *Zsidó naptári és kronológiai fejtegetések* vagy *Az ember értéke a zsidó gondolkodásban* esetében az utóbbiról van szó.

⁹ Ezen öt kategórián kívül esik két *IMIT*-ben megjelent tanulmány: Kúnos Ignác turkológus, folklorista és nyelvész elsősorban török tárgyú, csak kevés zsidó vonatkozást említő két írásáról van szó. Így jön ki a 197-ös szám (93 + 76 + 12 + 7 + 7 + 2), (mely, ismételjük, nem tartalmazza az éves beszámolókat, sem az inkább szépirodalmias, kisprózai és lírai műveket).

¹⁰ Ebből magyar zsidó szerzőkön túl egy Goldziher méltató, az itteni megjelentése előtt szintén elhunyt Christiaan Snouck Hurgronje tollából származó holland szöveg fordítása és két vezető nem-zsidó történész, Szekfű Gyula és Tóth Zoltán Marczali Henrikről tartott megemlékezései, ezek az *IMIT*-nek 1943-ban komoly gesztusként átengedett szövegek kaptak helyet. Ezen túl negyvenketten lírai kompozíciókat tettek közzé. E téren főként eredeti alkotásokat találunk, bár felbukkan néhány versfordítás németből és héberből is. Verssel vagy versekkel négynél többször senki sem jelentkezett, viszont négy alkalommal Vihar Béla, Barát Endre, Zelk Zoltán, Somlyó Zoltán és Fenyő László is, háromszor pedig további két poéta, név szerint Szilas Frida és Vasvári István.

lommal), Grünwald Fülöp (kilencszer), Guttmann Mihály és Nádai Pál (egyaránt nyolcszor) tettek. Legalább négyszer felbukkan továbbá Komlós Aladár (hatszor tanulmányt, egy további alkalommal pedig verseket), Scheiber Sándor, Zsoldos Jenő, Kohlbach Bertalan, Fürst Aladár (egyaránt hatszor), Edelstein Bertalan és Pollák Miksa (ötször), valamint Fényes Mór, Elek Oszkár, Turóczy-Trostler József és Sebestyén Károly neve (utóbbiak egyformán négyszer publikáltak).¹¹

Az IMIT évkönyvsorozata egyrészt meglehetősen szigorú zsidó tematikát kínált, azaz mondanivalójukat tágabb kontextusba csak kevesen próbálták helyezni – bár az összehasonlítás szándéka korántsem volt idegen minden egyes hozzájárulótól. Másrészt az írásokat az elvszerűen tudományos, de jellemzően a hitet (a tudomány elveivel összhangban) erősíteni kívánó megközelítésmód alkalmazása jellemezte, valamint (ettől nem függetlenül) a vallási reformizmusból és apologetikus szándékból született (és még inkább ortodox hitvédelmet követelő) írások megjelentetésétől való tartózkodás. Az IMIT vezetősége és valószínűleg a publikum sem különösebben pártolta, ha valaki közvetlenül zsidó tárgykörökön túlmenő kérdéseket kezdett el taglalni, vagy ha túlzottan hitvédelmi szándékkal közelített tárgyához, illetve kizárólag a hagyományos vallási élet szempontjából releváns témát fejtett ki – bár ilyen témák és effajta szándékok helyenként kétségekívül felbukkannak. Röviden, az IMIT felolvasásai és az ezekhez szorosan kapcsolódó évkönyvek egyértelműen a modern magyar neológ zsidó tudomány lehetőleg minél népszerűbb fórumai kívántak lenni.¹² Tanulmányom szempontjából kulcsfontosságú módon e zsidó tematikájú és tudományos megközelítésmódú írások tartalmazznak a modern kori

¹¹ Ebből Edelstein és Grünwald hozzájárulásai egy sorozat részei voltak, melynek célja a világ zsidóságának sorsában beállott változások számbavétele volt. Rajtuk kívül a leghosszabb sorozatot Pollák Miksa közölte *Madách Imre és a Biblia* tárgyában (5 írást összesen 161 oldalon).

¹² Fontos tisztáznunk, hogy céljai megvalósítása érdekében az IMIT a zsidó kultúra „nemes barátai” mellett közületek, elsősorban izraelita hitközségek támogatására számított. Az 1934-es elnöki megnyitó tanúsága szerint azonban csak kis százalékban váltak a hitközségek az IMIT támogatóivá: több száz hitközség érdektelenségének felrovása mellett Wertheimernek mindössze tizenkilenc (egyenként is megnevezett) hitközség tagságáról volt lehetősége megemlékezni. (Lásd: Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1934, p.321.)

Az 1920-as évek legvégén újjáalakuló IMIT elsőszámú bázisa egyértelműen a magyar főváros volt, fő támogatóiként a Pesti Izraelita Hitközség és a Pesti Chavra Kadisa szerepeltek, sőt, míg a félezernél is több tag kevéssel több mint fele, a pártoló tagok csaknem 90% volt budapesti illetőségű.

magyar, ugyanakkor helyenként hangsúlyosan zsidó identitásra vonatkozó és (mint látni fogjuk) jelentősen eltérő ajánlatokat.

Elemzésem megkezdése előtt említessék még meg, hogy az 1943-as évkönyv tanúsága szerint az IMIT a végül példátlan katasztrófát hozó ötvenedik évfordulójára, 1944-re való méltó felkészülés jegyében a Társulat történetének megíratását tervezte.¹³ Ezt saját munkám szempontjából különösen jelentősnek érzem, bár az ekkor elkészítésre váró munka megvalósulása esetén minden valószínűség szerint intencióiban, mód-szereiben és végső tartalmában egyaránt jelentősen eltért volna a lentebb olvashatóktól, melyek több mint kétnemzedéknyi idő elteltével és első-sorban elemzői szándékból születtek.¹⁴

Az *IMIT évkönyvek*ben megfogalmazott magyar zsidó identitás-opciók vizsgálatát a kettős identitás konvencionális, a zsidóság vallás volta mellett állást foglaló változatával kezdem – a zsidó identitás eszerint alapvetően felekezeti identitás.¹⁵ E hagyományos, 19. századból származó, az emancipáció korában kulcsfontosságra szert tevő kettős-ség megfogalmazásai azért is fordulhattak elő szép számban a Horthy-

¹³ Wertheimer Adolf elnöki megnyitója az IMIT 1943. június 29-én tartott közgyűlésén. *IMIT évkönyv*, 1943, p.366.

¹⁴ A magyar zsidó tudományosság brutálisan megszakadt hagyományának felidézése nem nélkülöz morális komponenseket sem. Nem zsidó szerzőként igyekeztem képességeimhez mérten hozzájárulni egyfajta (sajnos szükségképpen szerény és beteljesülni sohasem tudó) jóvátételhez is. Központi ambícióim azonban nem kegyeleti, hanem elemzői. Megítélésem szerint a tisztességes szembenézés is e magyar zsidó szerzők munkásságának komolyan vételét írja elő, ezért a páto-szos kifejezésmódtól (és a vele gyakran együtt járó hódolatteljes semmitmondás-tól) tartózkodni igyekeztem.

¹⁵ Blau Lajos írja például Mezey Ferencről (1860–1927) szóló 1929-es szövege során, hogy a zsidóság évezredek múltjában vallásának élt. (Lásd: Blau Lajos: Mezey Ferenc és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. *IMIT évkönyv*, 1929, p.12.)

Katona József Hevesi Simonról írva jegyzi meg, hogy „hitközségének, zsidóságának” érdekében tevékenykedett, felemelésére törekedett. (Lásd: Katona József: Hevesi Simon. *IMIT évkönyv*, 1943, p.68.)

A vallás, illetve a felekezet és a hitközség kategóriáinak alkalmazása sose volt magától értetődő: a zsidóság helyes kategorizációja önmagában is ellentmondásos kérdés. Néhányan reflektáltak is erre a sajátos komplexitásra. Edelman szerint például „új teóriák keletkeznek és váltakoznak egymással”, mint külön nemzetiség, nemzet (másodrangú) része, faj és felekezet. (Lásd: Edelman Bertalan: A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben. *IMIT évkönyv*, 1929, p.312.)

Hatvany Bertalan szerint pedig az általa tárgyalt indiai és a kínai zsidókról egy-szerűen eldönthetetlen, hogy felekezetet vagy fajt alkotnak. (Hatvany Bertalan: Kínai és indiai zsidók. *IMIT évkönyv*, 1933, p.54.)

korban megjelent *IMIT évkönyvek* lapjain, mert a szerzők közül sokan még 1914 előtt szocializálódtak. E szempontból az is jelentős tényező volt, hogy a dualizmus korának vezető zsidó személyiségeinek (az „alapító atyák”-nak) rendszeresen emléket állítottak. A maga is 1861-es születésű Blau Lajos (1861–1936) például idézte Bacher Vilmos (1850–1913) és Bánóczi József (1849–1926) 19. század vége felé megfogalmazott elképzelését, mely szerint a zsidó felekezet irodalma a nemzeti irodalom egyik ága, mely számára mintául a többi magyarországi felekezet irodalma szolgál.¹⁶ Az „izraelita magyar szerzők” kettős célja eszerint, amint azt már az Izraelita Magyar Egylet 1861-es évkönyvének előszava megfogalmazta, „hitfeleinknek magyar és a magyar nemzetnek izraelita irodalmat adni”.¹⁷ Blau elhalálózása előtt kevéssel még a vezető zsidó tudományos periodika, az 1877 óta működő, a pesti Országos Rabbiképzőhöz az *IMIT*-hez hasonlóan szorosan kötődő *Magyar Zsidó Szemle* megszorgalmasabb szerzője volt, és Löwinger 1936-ban, közvetlenül elhalálózása után éppen róla írta, hogy egyidejűleg szerzett „felekezetünknek elismerést” és volt szószólója az „egyetemes magyar” kultúrájának.¹⁸

Heller Bernát leszögezte továbbá, hogy a 19. századi magyar zsidó tudomány egyik kiemelkedő alakjának, Goldziher Ignácnak (1850–1921) vallásossága tisztára zsidó volt – ez annyiban polemikus kijelentésnek számított, hogy Goldziher szinkretikus hitéről is terjengtek pletykák.¹⁹ Nagy

¹⁶ Blau, „Mezey”, p.15. Blau maga is vitatja a zsidók és a nem-zsidók közötti történeti konfliktus létét és tételezésének létjogosultságát: kijelenti például, hogy „a *gazda- és vendégnép* egészen új találmány”, amelyet a zsidók évezredek európai múltja folyamán a népek velük szemben sohasem használtak. (Lásd: Blau Lajos: *A zsidók gazdaság helyzete az ó- és középkorban. IMIT évkönyv*, 1933, p.15.) Wertheimer szerint Bacher „Társulatunk szempontjából” legnagyobb érdeme épp az volt, hogy a „magyar zsidó tudomány irodalomnak megadta a nemzeti jelleget” (Lásd: Wertheimer Adolf elnöki megnyitója *IMIT évkönyv*, 1939, p.332.), ami aztán később mindig is áthatotta azt. Wertheimer ezt igencsak releváns hagyományként idézi, hiszen megfogalmazása szerint az ő korszakához fűződik az *IMIT* működésének, akárcsak a magyar zsidó tudomány nemzetközi értékelésének kezdete. Uo. p.333.

¹⁷ Blau, Mezey, I. m. p. 22.

¹⁸ Löwinger Sámuel: Dr. Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. *IMIT évkönyv*, 1936, p. 10. Löwinger jelzi, hogy Blau kutatási tárgya ennél már jóval tágabb volt: az egész zsidó kultúra egységes szelleme érdekelte, miközben tartózkodott annak elszigetelt szemléletétől. Uo., p.20.

¹⁹ Simon Róbert: *Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudásról* (Budapest: Osiris, 2000). Peter Haber német nyelvű (bázeli) disszertációja néhány éve szintén megjelent: Peter Haber: *Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft. Der ungarische Orientalist Ignác Goldziher (1850–1921)*. (Wien: Böhlau, 2006).

barátai Goldziherben éppen a vallásos zsidót tisztelték, állította Heller, többek között Goldziher bibliográfiájának összeállítója, ugyanakkor e korszakos orientalista tudós egyúttal eszményi magyarnak is bizonyult, sőt más, mint magyar nem is tudott lenni, szögezte le.²⁰ Az évkönyvek szerkesztője, Szemere Samu ritka hozzájárulásai egyikének során többek között azt jegyezte meg Palágyi Lajosról (1866–1933), hogy „ihletett költője volt nemzetének és öntudatos fia hitfelekezetének”.²¹ Hevesi Simon az 1882-ben, a tiszzaeszlári vérvádperkor indult *Egyenlőség* platformjának bemutatásakor szintén a vallás és a haza kettősségéből és egyidejű szolgálatának céljából indult ki. Székely Ferencet idézte, aki szerint az *Egyenlőséget* indulása óta „ragaszkodás az ősi valláshoz és rendíthetetlen hűség a magyar hazához” jellemezte.²² Szabolcsi Lajos 1931-ben „szent dualizmus”-t emlegett, mely szerint a hazát és a vallást egyformán szeretni kell.²³

A kettős identitásmodell e típusa továbbá a dualizmus korának általánosabb felidézéseikor is előkerült. Groszmann például úgy értékel, hogy a szabadelvű és nemzeti demokratikus szellem naggyá tette az országot és megújította a magyar zsidóságot. Kijelentette továbbá, hogy

²⁰ Heller Bernát: Goldziher Ignác emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1932, pp. 20–23. Sebestyén Károlynál Goldziher egy másfajta kettősség megtestesítője: Goldziher „a Napkelet fejedelmi bölcse”, akinél azonban „senki jobban nem szeretette hazáját”. Sebestyén Károly: Goldziher, az ember. *IMIT évkönyv*, 1932., pp. 47–9.

²¹ Szemere Samu: Palágyi Lajos. *IMIT évkönyv*, 1936, p.254. Fenyő László azt fogalmazza meg, hogy Palágyi Lajos „emlékét és példáját idézzük – néhányan, magyar-zsidó költők”. Fenyő László: Palágyi Lajos emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1934, p.153. Csergő Hugó egy évvel korábban szintén Palágyi Lajosról írva ellenben egy komoly ellentmondásra hívja fel a figyelmet: Palágyi Csergő szemében olyan zsidó költő, aki maradandót alkotott mind a magyar irodalomban (Csergő egyenesen Petőfi méltó követőjének nevezi), mind a magyar zsidó kultúréletben, aki azonban mégse foglalhatta el méltó helyét, sőt megalázkodni és megaláztatásokat elszenvedni volt kénytelen.

²² Hevesi Simon: Az <<Egyenlőség>> ötven éves jubileumára. *IMIT évkönyv*, 1929, p.199.

²³ Szabolcsi Lajos: Emlékbeszéd Lucien Wolfról. *IMIT évkönyv*, 1931, pp. 33–4. A nemzeti és a felekezeti öntudat egyensúlyának kiváló példája, amikor Szabolcsi Lajos azt feszegeti, hogy „bármennyire is fáj a numerus clausus, bármennyire is szegyenünk az [...] éppannyira fáj az is, hogy ezt a mi belső fájdalomunkat idegen diplomaták és külföldi államférfiak feszegették és tárgyalgatták”. Uo., p.29. A Szabolcsi által bemutatott kulcsfontosságú angol zsidó történész, újságíró és jogharcos Lucien Wolf problémája a zsidó kisebbség kérdése. Uo. p. 26. E kísérletet Grünwald később úgy értékeli, hogy „a zsidóságnak nemzeti kisebbségként való elismerése nem hozta meg a zsidó kérdés várt megoldását”. Grünwald Fülöp: Az 5694. és 5695. év. *IMIT évkönyv*, 1935, p. 302.

e sikeres korban a „magyar nemzet nagyjai” és a „zsidó felekezet vezetői” egy oldalon álltak, együtt harcoltak.²⁴ (Ez persze némileg és minden bizonnyal szándékolatlanul ambivalens megfogalmazás volt, ugyanis azt tételtezte, hogy a magyar nemzet nagyjai és az izraelita felekezet vezetői esetén két különálló, egymás részben sem fedő csoportról van szó.²⁵) Groszmann úgy nyilatkozott továbbá, hogy ekkoriban sikeres volt a két kulcsfontosságú cél (a vallási/kulturális és a patrióta, azaz feltételezhetően gazdasági és politikai célok) összeegyeztetési kísérlete. Szerinte e siker egyértelmű jele az volt, hogy a magyar zsidóság a zsidó vallási és kulturális intézmények megerősítését a zsidó névnek kijáró tisztelet kivívásával és a magyar haza naggyá tételében nyújtott komoly segédlettel egyidejűleg tudta elvégezni.²⁶

Csetényi az *Egyenlőség* kapcsán szintén a kettős kötődést hangsúlyozta, de eközben a zsidóságra egyfajta hagyományként utalt, ugyanis azt írta, hogy „egy magyar szellemben, magyar nyelven és egyúttal zsidó tradíciókban a zsidó-magyar olvasóközönség számára” szerkesztett lapként lett elgondolva, melynek létrehozása megítélése szerint már az 1870-es évek végén szükségesnek, sőt elodázhatatlannak számított.²⁷ Az *Egyenlőség*, miközben hajlékot biztosított a magyar-zsidó irodalomnak, állítása szerint a magyar nemzetnek tett szolgálat is volt.²⁸ Wertheimer Kiss József kapcsán magyarság és zsidóság összeforrásáról, ugyanakkor sajátos zsidó érzésekről, illetve speciális színezetről szolt: „Magyar nyelvzetének, hogy úgy mondjam, fajtisztaságával és mesteri kezelésével adta vissza azokat a megkapó és nemes érzéseket, melyek zsidó voltából fakadtak és melyek híven visszhangozzák a szülői ház és a zsidó környezet lelki világát”²⁹ – írta. Kijelentette továbbá, hogy „[A] magyar zsidó élete sajátos színezetű, de mégis magyar élet, integráns része a magyar nemzet életének”³⁰.

²⁴ Groszmann Zsigmond: Mezei Mór és kora. *IMIT évkönyv*, 1936, p. 197.

²⁵ Heller ír hasonlóan (azaz határozottan megkülönböztetve „nemzet”-et és „zsidóság”-ot) a dualizmus koráról: „a nemzet pazarul adott, a zsidóság hálásan viszonozta”. Heller Bernát: Goldziher Ignác emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1932, p.7.

²⁶ Groszmann: Mezei, p.205. Fontos adalék, hogy rendszeresen a haza fogalma szerepel – mondhatni a nemzet helyett.

²⁷ Csetényi Imre: Az Egyenlőség és a magyar irodalom. *IMIT évkönyv*, 1930, p.109.

²⁸ Uo., p.124.

²⁹ Wertheimer Adolf elnöki jelentése. *IMIT évkönyv*, 1930, p.316.

³⁰ Wertheimer Adolf elnöki jelentése. *IMIT évkönyv*, 1933, p.255. Wertheimer elnöki beszédei során emellett (illetve inkább ezzel szemben) rendszeres utal

A kettős, magyar nemzeti és zsidó felekezeti, illetve a kettős, de azon belül nem felekezetiileg meghatározott, másképp kifejezve az *együttes*, magyar és emellett (más szinten és így teljesen problémátlanul) zsidó, illetve a *kevert* (és ezért kötőjellel írandó) magyar-zsidó opció után harmadikként nézzük meg az asszimilációs diskurzus alternatív, a zsidó identitást erőteljesebben hangsúlyozó változatát. Kecskeméti Ármin egyik szövege szerint „az európai zsidó életének kerete csak az asszimiláció lehet, az európai és honi műveltségben való egység”.³¹ Az asszimiláció és a zsidó öntudat azonban itt pompásan megfér egymás mellett: „Az asszimiláció nem jelentheti számunkra a nagyszerű halált, hogy nyomtalanul elmerüljünk az európai kultúrában”.³² Sőt, „[L]egyenn rá gondunk, hogy az a zsidó európaiság zsidó öntudattal párosuljon”,

olyan fogalmakra, mint egyenrangúság, összeforrottság, sőt elválaszthatatlanság. Összességében elmondható, hogy Wertheimer (Munkácsihoz hasonlóan) elég gyakran vált analitikusan tisztán megkülönböztethető identitásoptionok között. A Vadász-emlékünnepe megnyitójakor például úgy fogalmaz, hogy a zsidóság a magyar állammal és nemzettel ezer év óta összeforrottan és egységben él. Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1941, p.330. Továbbá „tudatában vagyunk a magyar haza és a magyar nemzet iránti törhetetlen ragaszkodásunknak, soha el nem házó szeretetünknek” – amiből azonban nem következhet a fenyegetettség nyilvánvaló jeleinek ignorálása. Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1938, p.273. 1943-ban Wertheimer elmegy a zsidó lojalitásra tett utalásig, sőt a méltóság kiérdemlésének zsidó kísérletéről beszél, ezáltal verbálisan egyértelműen elfogadja a bizonyítani próbáló fél pozícióját: „magyar hazánk több mint ezer éven át jóságot tanúsított irántunk”, amit törhetetlen szeretetünkkel „igyekeztünk viszonzni és továbbra is igyekszünk kiérdemelni”, olvashatjuk tőle ekkor. Wertheimer Adolf elnöki megnyitója az *IMIT* 1943. június 29-én tartott közgyűlésén. *IMIT évkönyv*, 1943, p.363. A nagyobb egységen belüli pozíciót elfoglaló, de (kiemelkedő egyéniségei által) különös szerepet játszó zsidók elképzelése Turóczy-Trostlernél is feltűnik: beállítása szerint Wassermann munkássága által Heine óta első ízben a zsidóság az elemi németégen belül cselekvő szerephez jut, „külön szimbolikus valóság” teremtésében vesz részt. Turóczy-Trostler József: A zsidó-német irodalmi kapcsolatok kérdéséhez. *IMIT évkönyv*, 1929, p.286.

³¹ Kecskeméti Ármin panaszkodik, de ezt az elkötelezettség hangján teszi: „soha még ilyen történeti hálátlanság” (mint amilyen a zsidókkal szembeni) nem volt, azonban ennek ellenére „mégis azt valljuk és világgá kiáltjuk, hogy vissza nem fordulunk”. Kecskeméti Ármin: Mendelssohn kétszáz esztendeje. *IMIT évkönyv*, 1929, p.158. Ebből is látható, hogy a Kecskeméti által használt diskurzus a beilleszkedési (vagy saját szótára szerint asszimilációs) törekvéseket nem kritikusan ítélte meg.

³² Kecskeméti Ármin: Mendelssohn kétszáz esztendeje. *IMIT évkönyv*, 1929, p.160.

propagálta Kecskeméti.³³ Ennek elérése érdekében eszközül tudományos munkák végzését, a mentés munkájának megszervezését ajánlotta.

Az *IMIT évkönyvek* tanúsága szerint létezett még az „egyértelműen magyar, mégis elsősorban zsidó”, vagyis az asszimilált zsidó identitásoptionja is. Ez az imént idézett *asszimilálódó, de fennmaradó* zsidó optionjához kifejezetten hasonló, ugyanakkor jelentős ponton különbözik tőle, hiszen nem az asszimilációs és zsidómegőrző törekvésből, hanem az asszimiláció bekövetkeztéből és természetességéből, valamint a zsidó tevékenységek ezzel való összehangoltságából indul ki. Ezért ezt a harmadik identitásoption második aleseteként tarthatjuk számon, mivel míg előbbi előre mutató, európai utat bizonygató és egyúttal önmegőrzést propagáló diskurzus, ez magabiztosabb, megfogalmazása sokkal inkább kijelentő jellegű, tartalmilag pedig a zsidóság változatlanul kiemelkedő szerepét és az összeegyeztetés megvalósultságát hangsúlyozza. Az első alesethez képest olyan, mintha a történelem eggyel későbbi, az előbbit logikusan követő stációjáról szólna.

Kiss Arnold például azt írta Bánócziról, hogy „egyéniségének magyar zamatja szentgáli”, továbbá megemlítette az „ösidőkől családjába ivódott, tüntetés nélküli, magától értetődő” honszerelmét is.³⁴ Kiss szerint Bánóczi számára magyarsága „magától értetődő volt”, és így lényében semmi nem volt a „zsidó alázottságból, hunyászokodásból”.³⁵ Eközben azonban állítólag „a zsidó prófétai eszmény embersége” is lüktetett benne, olyannyira, hogy tevékenységének és reménységének tárgyai okán Bánóczi határozottan zsidóként volt magyar: „népét a világ négy tájáról egybegyűjtő jelképes reménysége arra ösztönözte, hogy széjjelszórt gondolatkincesit a zsidó tudománynak, sok magyarnyelvű kötet napvilágra juttatásának segítő munkájával gyűjtse a magyar-zsidó irodalom tárházába”.³⁶ E portré szerint Bánóczi „[A] zsidó lélek útjait kereste a magyar lélekben”, azaz határozottan zsidóként a magyarságon is egyértelműen belül volt.³⁷ Bánóczi hagyománya folytatásának bizonygatása

³³ Uo., p.158. Miközben Fürst Aladár már 1930-ban leszögezi, hogy az „asszimilációs” kifejezést nem használja, mert „sokszor elcsépett, sokszor megrágalmazott” jelző az. Fürst Aladár: Németország zsidó középiskolái. *IMIT évkönyv*, 1930, p.226.

³⁴ Kiss Arnold: Bánóczi József egyénisége. *IMIT évkönyv*, 1932, pp. 159. Az utalás Bánóczi bakonyi szülőfalujára, Szentgálra vonatkozik.

³⁵ Uo., pp.183–4.

³⁶ Uo., p.159.

³⁷ Uo., p.184. Érdekes, hogy (amint Kiss is említi) Bánóczi esetében e magyarságon belülség a nemzetiségek iránti türelmetlenséggel járt együtt.

azt egyértelműsíti, hogy e kanonikus szereplő Kiss általi tárgyalása identitásopcióként is olvasható: a leíró és a normatív szint határára helyezkedve Kiss azt írta, hogy „szentírásunkat az ő magyarságával fordítjuk, zsidóságunkat az ő önérzetével valljuk, magyar voltunkat az ő természetes, hivalkodás nélküli öntudatával hirdetjük”.³⁸

Negyedikként egy elsőre talán kifejezetten furcsának hangzó opciót vizsgálok: az olyan (az előzőekben, harmadikként bemutatottakon túlmenően) kísérleteket, melyek a kettős identitást a zsidó népiség elméletével kívánták összeegyeztetni – nevezzük ezt a *népi zsidó, de egyben magyar zsidó* opciójának. Peterdi Andor Újvári Péterről írva például zsidó népet és fajtát emlegetett. Újváriról többek között azt állapította meg, hogy „a legjobban ismerte népét és a legmélyebben tudott lelkiségebe belehatolni” és „fajtájáért élt”.³⁹ Ezzel egyidejűleg azonban Újvári a kettősség, a „csodálatos” egyesülés jelképes alakjaként volt feltüntetve, mivel amellet, hogy „fajtájának, népének aranyzengésű mesélője” volt, benne „a magyar nyelv igazi művésze”-t is ildomos volt tisztelni.⁴⁰ Ezen identitásopcióban a zsidóság primátusának elismerése a kettősség elfogadtatásának igényével együtt szerepelt: „S ha azt mondom, hogy mégis csak zsidó volt Újvári Péter, ezt nem vehetik magyarsága rovására, mert éppen ez követel a számára becsesebb értékelést”.⁴¹

Benoschofsky Imre pedig Rózsa Ignác *Áron öt könyve* című regényéről írva jegyezte meg, hogy bár a főszereplő szenvedni kénytelen, nyugalmat nem lel, kiengesztelő momentum, hogy „a magyar és a zsidó érzés minden poklokon keresztül, mindhalálíg ég bennünk”.⁴² Eközben Rózstát úgy jellemezte, hogy józan magyaros nyelvéhez járult némi zsidó pátosz, valamint azt is kijelentette, hogy regénye meggyőzően bemutatta, hogy amennyiben a zsidóság nem vallás, se nem kaszt, akkor csak nép lehet.⁴³ Ez Benoschofsky szerint egyáltalán nem volt baj, hiszen legyen bár nép a zsidóság, a magyarság iránti törhetetlen hűsége, viszonzatlan szerelme, egyoldalú nagy vonzódása úgyis meg fog maradni – állította szemlátomást inkább fatalista módon, mint támogatólag. Identitáspolitikai felhívása ezek után egyértelműen a zsidó népnek szólt,

³⁸ Uo., p.186.

³⁹ Peterdi Andor: Újvári Péter emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1931, p.73.

⁴⁰ Uo., 1931, p.78.

⁴¹ Uo., 1931, p.78.

⁴² Benoschofsky Imre: *Áron öt könyve*. *IMIT évkönyv*, 1931, pp.240–1.

⁴³ Uo., p.249.

a magyarsággal való összeegyeztetés igényének kifejezését teljességgel nélkülözte: „Az ezerszeres erőfeszítés, a milliószeres újrakezdés népévé tettek minket. Hát leszünk is az újrakezdés népe!”⁴⁴

A kettős identitás kifejezésének, a magyarság és a zsidóság összeegyeztetési kísérletének talán legformálisabb példáját Weisz Pál Weisz Miksáról (1872–1931) szóló írásában találtam. E szövegben ugyanis egyértelműen kifejtésre került, hogy Weisz Miksa számára a konzervatív népi zsidóságnak volt primátusa, azonban identitásának meghatározásába (meglehetősen inkohereusnak tűnő módon) mintegy belekeveredik a magyarságára tett rövid utalás. A közelmúltban elhunyt Weisz Miksa eszerint egyszerre volt tradíciókhoz hű, meggyőződéses konzervatív, aki „nagyon haragudott az idegen szokások utánzása miatt”, és fájt neki, hogy a „hagyományhű zsidóságnak nincs 'Nachwuchs'-ja”.⁴⁵ Követelte továbbá, hogy a zsidóság befelé is legyen önérzetes. De e meggyőződéses konzervatív, népi alapon álló zsidóról továbbá azt olvashatjuk, hogy nemcsak a vallási szabadságnak volt híve, hanem egyúttal „lelkés magyar is volt.”⁴⁶ Ezen a már-már merőben formális összeegyeztetési kísérleten is túlmenő, a zsidó identitást önmagában hangsúlyozó szöveghelyek viszont tényleg csak elvétve találhatók az *IMIT évkönyvek*ben. Heller Bernát leírt például olyan mondatot, mely szerint „[N]ekünk az a kötelességünk, hogy saját közösségünket tökéletesítsük. A zsidóságot kell főntartanunk, megtisztítanunk”, azonban a modern Magyarországon létező és kívánatos zsidó identitásopciókat megfogalmazó szövegekben a magyarság említésének teljes hiánya kivételesnek számított.⁴⁷ Mint másutt részletesebben kifejtem, igencsak más képet mutat a kollektív specifikumokról az *IMIT évkönyvek*ben folytatott diskurzusnak és a történetiség kérdéséről folyó (nagyraérett implicit) itteni magyar zsidó vitának az elemzése. Az *IMIT* tudós szerzői ugyanis e két témát egyértelműen a zsidóságra vonatkoztatták, olyannyira, hogy a sajátosságok és a történetiség kérdésének tárgyalása során a magyarságra szinte említést sem találni.⁴⁸

⁴⁴ Uo., p.251.

⁴⁵ Weisz Pál: Weisz Miksa. *IMIT évkönyv*, 1932, p.77.

⁴⁶ Uo., p.77. Ezen utalás „A zsidó” alfejezet során szerepelt. (A cikk külön részeket szentelt Weisz Miksának az embernek, a zsidónak és a rabbinak.)

⁴⁷ Heller Bernát: Zsidó hitlejtés. *IMIT évkönyv*, 1930, p.101.

⁴⁸ Laczó Ferenc: Zsidó értékek és a történetiség kérdése. (Megjelenés alatt.)

A zsidó népiségre az imént felidézett példákon túl is többen utaltak – összesen körülbelül azonos mennyiségben, mint a zsidó felekezetiiségre.⁴⁹ Konfliktust, mégpedig belső zsidó konfliktust azonban emiatt kevesen, igazán explicit módon pedig csak Komlós Aladár tételezett az IMIT lapjain – ez a *magyar zsidóság belső konfliktusosságának* tételezése az ötödik identitásopció.⁵⁰ Kiss Józsefről írva Komlós például

⁴⁹ Fényes Mór 1929-ben „népünk”-ről ír, Friedman Dénes 1930-ben szintén népek nevezi a zsidóságot, Gerő Ödön 1933-as beszédének tanúsága szerint „a múzeumi tárgyak a mi népünk élményemlékei”, valamint a zsidóság „történelmi nép”. (Lásd: Gerő Ödön emlékbeszéde Perlmutter Izsákról. *IMIT évkönyv*, 1933, pp.285–6.) Fürst Aladár a nagymagyarországi zsidó középiskolákról írott cikke végén a munkácsi iskolaigazgatót Kugel Chajimot idézi, aki szerint a cél egy olyan új zsidó generáció nevelése, amelyek értelmi és erkölcsi fegyverekkel felvértezett és nem „népidegen”. Fürst Aladár: Nagymagyarország zsidó középiskolái. *IMIT évkönyv*, 1931, p.237. Ezen túlmenően egyetlen utalást találtunk a „vér szavá”-ra is. Sebestyén Károly írja, hogy Börne áttérése után „azt hitte, hogy küzdő írásai az általános emberiség és szabadság javát szolgálják. A valóság pedig az volt, hogy a vér szavát haláláig nem tudta önmagában elhallgattatni”. Sebestyén Károly: A zsidóság története levelekben. *IMIT évkönyv*, 1935, p.61.

⁵⁰ Ballagi Ernő ugyan ilyen belső zsidó konfliktust nem tételez, de a két fél viszonyát illúziómentesen próbálja bemutatni. Leszögezi, hogy Magyarországon „a zsidóság kezdettől fogva a magyarságban látta jogainak biztos zálogát a bécsi udvaral szemből”. Ballagi Ernő: A magyar zsidóság harca az emancipációért. *IMIT évkönyv*, 1940, p.141. E hozzáállást a nagy magyar szellemek legnemesebb állásfoglalásai igazolni látszottak. *Ibid.*, p.142. A józan gondolkodás mellett azonban szűkkeblű számítás, türelmetlenség, kicsinyes ellenkezés is vegyült a magyar politikai kultúrába, főként az emancipációt ellenző magyarok hozzáállásába. Ezen túl Ballagi a szabadelvű és magyar zsidókhöz való relatíve méltányos viszonyulásban is a nemzeti szempont primátusát véli felfedezni: a magyar zsidóság iránti méltánylás is „inkább a nemzetiség védelméből, mint a koreszmékből fakadt”, írja. Ballagi Ernő: Szabadelvűség és magyar zsidóság. *IMIT évkönyv*, 1941, p.229. Alapvetően bizonyos illúziók ellen érvel: kijelenti, hogy a hazafias köznemesség legfőképpen a nemzeti erőt akarta fokozni és nem mutatott nagyobb önzetlenséget vagy megértést a zsidók iránt. *Uo.*, p.234. Ballagi határozottan amellett foglalt állást, hogy a relatíve pozitív magyar politikai hozzáállás azért alakulhatott ki, mert a zsidóságot a magyarsággal azonosították. *Uo.*, p.229. Nemzetiségi és gazdasági érdekek egybeesése, a statisztikák kétségtelen javulása, a magyarság zsidók általi érzelmi és erkölcsi erősítése, a korrekt, valós helyzetet reflektáló jogállás következtében a közmorál várható javulása mind az emancipáció és a befogadás irányába mutatott, sorolja, de nem szabad feledni, teszi hozzá, hogy Magyarországon a polgári rend és életforma elleni előítélet elterjedt volt, és a „koreszme” 1848-as megvalósulása ellenére a zsidóság számára így is folytatódott a középkor. *Uo.*, p.238. Megítélése szerint a zsidók jogai már régóta esedékesek voltak mire megszülettek, másrészt viszont „semmi más országban nem mutatkozott egyetértéssel” fogadta el Magyarország az emancipációs törvényt 1867 végén, idézi

felvetette, hogy „[N]éptől örökölt szemlélete harcban áll azzal a szemlélettel, amelyet műveltségével sajátít el”.⁵¹ E konfliktust Komlós általános szinten az ösztönök és a környezet konfliktusaként értelmezte. Szerinte Kissnek társadalmi-szimbolikus helyzete is felemásan és szerencsétlenül alakult: sokak számára túl zsidó volt, a hitközség szemében viszont nem volt eléggé az. Figyelemreméltó, hogy Komlós sorai sem a magyar identitás hiányáról, hanem sokkal inkább problematikus voltáról, károsan eltúlzott formájáról szóltak.

Komlós Aladár konfliktusalapú identitásmodelljével szemben pedig jelentős számban ott állnak a főleg magyar identifikációt sugalló szöveg-helyek. Edelstein Bertalan például büszkén vállalta a „legmagyarabb csoport” zsidóságra szórt román vádját – a romániai zsidóellenesség kapcsán azt írta, hogy a zsidókat Erdélyben „a *mi dicsőségünkre* a magyarsággal” azonosították.⁵² Külön kiemelte, hogy „hivatalos részről azt vetik szemére az erdélyi zsidóságnak, hogy ő törődik bele legnehezebben a megváltozott helyzetbe”.⁵³ Másrészt a tény, hogy az intranzigensen és lelkesen magyar erdélyi zsidóságról szóló nézetét éppen a Föld legkülönbözőbb országaiban élő zsidók sorsáról szóló riportja során fejtette ki, már önmagában is összetettebbé, nemzeti szempontból jóval ambivalensebbé teszi identitásdiskurzusát: kifejezetten ambivalens pozícióra utal az, hogy az egyetemes zsidóság sorsában beállott változások számbavétele volt Edelstein riportjának alapvető szándéka és a Magyarországtól Romániához került zsidók egyedien erős magyar nemzeti elköteleződése e koncepció kifejtése során kapott hangot.

Kóbor Tamás *Magyar nyelven írt idegen irodalom* című, a zsidók, pontosabban a magyar nyelvű zsidó írók idegenségének tézise elleni polémia-ja hasonló ambivalenciák nélkül fogalmazta meg a magyar identitás primátusát. Kóbor egyértelműen egy össznemzeti (a trianoni határokon is átfelölő) modellt konstruált, mely szerint a zsidó sem erősebben „elütő”, mint a többi csoport, melyek a nemzetet együttesen alkotják. A zsidók éppúgy magyarok, ahogy a svábok, rácok, kunok és besenyők (hiszen

Balaggi a pesti hitközség kortárs körlevelét. Ballagi Ernő: A magyar zsidóság harca az emancipációért. *IMIT évkönyv*, 1940, p.167.

⁵¹ Komlós Aladár: Kiss József emlékezete, vagy: A zsidó költő és a dicsőség. *IMIT évkönyv*, 1932, p.57.

⁵² Edelstein Bertalan: A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben. *IMIT évkönyv*, 1929, p.309.

⁵³ Uo., p.310.

ők is mind elsősorban a magyarság részeként szemlélendők), és ahogy (nem melleleg) Kassa Csehszlovákiához csatolt városa is magyar marad („akár száz év múltán cseh nyelvre fogva is”), hangsúlyozta.⁵⁴ Kóbor tehát a magyar zsidó opciók közül a magyarsághoz erőteljesen közelítőt bontotta ki. Szerinte a magyar zsidók élete és történelme közös a más származású magyarokkal, mint ahogy nevelésük és irodalmi hagyományuk is magyar: a nemzeti irodalom hagyományaival és formáival azonosítják magukat.⁵⁵ Kóbornál se a magyar zsidók felekezeti ségének, se kevert ségének nincs különösebb jelentősége. A zsidó származású szerzők befogadása mellett felszólaló Kóbor ily módon a magyar nemzeti szempont zsidóságra alkalmazhatóságából indult ki – így a nemzeti szempont érvényesítendőségét kritikátlanul elfogadta.⁵⁶

Hasonló identitást fogalmaz meg egy sor jelentős egyén, mint Wahrmann Mór, Alexander Bernát, Hirschler Pál, Kohn Sámuel, Kisteleki Ede tárgyalása is. Mérei Gyula Wahrmann Mórról írott szavai beolvadásról, teljes hasonulásról szóltak, és ily módon eleve kizárták a kettős identitás opcióit: „Wahrmannnak, a teljesen a magyarsághoz hasonult zsidónak az volt a szándéka, hogy a magyarságnak a zsidóság felé irányuló s az emancipációban kifejezésre juttatott hívó szavára a zsidóságnak a magyar nem-

⁵⁴ Kóbor Tamás: Magyar nyelven írt idegen irodalom. *IMIT évkönyv*, 1929, p.62.

⁵⁵ Kóbor ennek elfogadtatása érdekében azt is hangsúlyozza, hogy „A magyar zsidó igen keveset tud a zsidó történelemből, de a magyarban otthon van, mint bárki más”. Uo., p.61. Gerő Ödön nem véletlenül írja róla, hogy Kóbor „hajthatatlan, amikor a magyar nemzeti eszmét meg kell védeni a megrontói, meghamisítói, elértéktelenítói ellen”. Gerő Ödön: Kóbor Tamásról. *IMIT évkönyv*, 1931, p.42.

⁵⁶ Munkácsi Ernő egy helyen a zsidókra a polgárok egy (közelebbről meg nem határozott, de a többiekre erősen hasonlító) fajtájaként utalt: „Egy évezred óta itt vagyunk, e földön éltünk és haltunk, éppen úgy, mint Magyarország más polgárai”. (Lásd: Igazgatósági jelentés. *IMIT évkönyv*, 1940, p.341.) Munkácsi e szövege a külső és a belső publikumnak tett kijelentések határozott elválásának esetével szolgál, ugyanis ír az évezredes folytonosságról, viszont másrészt emellett kardoskodik, hogy felül kell vizsgálni „történet-szemléletünket, útjainkat és célkitűzéseinket”. Uo., p.338. Munkácsi diskurzusa amúgy is gyakran „csúszkál” különböző pozíciók között. Egyetlen íráson belül ír a zsidók népiségéről („történelmi nép vagyunk”), valamint ír zsidó hozzáfórrotságról, betagozódásról is. A zsidó nép történetén túl a múzeumi kiállításból szerinte például azt tanulhatják meg a látogatók, hogy „a magyar zsidóság hasznos, történetileg hozzáfórrott része volt mindig a magyar államnak és társadalomnak”. (Lásd: Igazgatósági jelentés (1933. jún. 29.). *IMIT évkönyv*, 1933, p.312.) Munkácsi tehát ekkor egyetlen viszonylag rövid szöveg során analitikus értelemben három különböző identitásopciót, az elsősorban magyart (avagy nacionalistát), az elsősorban zsidót és a kevertet is felveti.

zet életébe való beolvasztásával válaszol”, szögezte le.⁵⁷ Szemere Samu egykori mentoráról, Alexander Bernátról jelentette ki, hogy számára a kollektív szellem, a nemzeti közösség első helyen állt.⁵⁸ Alexander „egész életén át szívben, lélekben összeforrottnak tudta magát a magyarsággal”, mindig is nemzetileg elkötelezett értelmiségi volt, amint azt 1918–19-es tevékenysége (az alaptalan vádaskodások ellenére) is bizonyítja.⁵⁹ Sőt, Szemere megítélése szerint neve egyenesen „összenőtt a fejlődő, gazdagodó, magasba lendülő nemzeti kultúra történetével.”⁶⁰ Groszmann Zsigmond Hirschler Ignác kapcsán ehhez kifejezetten hasonlóan a magyarosodás és a jogegyenlőség kettős céljáról és a „nemzeti egybeolvadás” ezekből automatikusan következő vágyáról írt.⁶¹ Groszmann ugyanezen, 1941-es *IMIT évkönyv*-ben Kohn Sámuel életéről és tevékenységéről is megemlékezett. Beállítása szerint Kohn a pesti szószék megmagyarosításával „küldetésszerű hivatást töltött be.”⁶² Hangsúlyozta, hogy Kohn ugyan nem kívánta fitogtatni hazafiságát, honszeretete teljesen természetes volt és ezirányú kötelességeit őszintén teljesítette. Utoljára, de nem utolsósorban említessék meg, hogy Rubinyi Mózes 1941-ben a tíz évvel korábban elhunyt Kisteleki Ede művészetének taglalásával egy alternatív zsidó irodalmi hagyományt idézett fel: Kisteleki Rubinyi megfogalmazása szerint „nem urbánus”, hanem hazafias, irredenta költő volt, akit hitének formája és imádságos költeményeinek hangja szinte teljesen felekezetfeletti művésszé tett.⁶³

⁵⁷ Mérei Gyula: Wahrmann Mór. *IMIT évkönyv*, 1943, p.340. Wahrmann Mórról lásd: Frank Tibor (szerk.), *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006). Egy helyen Wertheimer is azon tény magyar köztudatba való átvitelének szükségességéről értekezik, hogy „a magyar zsidóság a magyar nemzetnek Nagymagyarország határain belül eltöltött életében a legelső kezdetek óta jelentékeny szerepet játszott, hogy magát minden időkben a magyar nemzet törzsokecs részének tekintette és hogy a magyar nemzetnek minden más nemzetfenntartó elemével együtt hűséggel és odaadással szolgálta a magyarság érdekeit”. (Lásd: Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1931, p.315.)

⁵⁸ Szemere Samu: Alexander Bernát emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1929, p.33.

⁵⁹ Uo., p.47.

⁶⁰ Uo., p.50.

⁶¹ Groszmann Zsigmond: Hirschler Ignác. *IMIT évkönyv*, 1941, p.145.

⁶² Groszmann Zsigmond: Dr. Kohn Sámuel emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1941, p.337. Groszmann e beszédének szövege valamilyen oknál fogva a *Társulati Közlemények* között jelent meg. Emellett tévedésből a címe is máshogy szerepel a tartalomjegyzékben: *Dr. Groszmann Zsigmond előadása Kohn Sámuelről*.

⁶³ Rubinyi Mózes: Kisteleki Ede emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1941, p.266. Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy bár voltak zsidó származásúak a népiek között is (Sárközi György), a „nem urbánus” kitétel polemikusnak számított. A vita eredeti

A benne kifejtett identitásdiskurzus szempontjából különösen érdekes Sebestyén Károly Vészi József-portréja. Sebestyén leszögezte, hogy Vészi „uralkodó vonása” magyarsága volt. Vészi ugyanis „nemzete legszébb javaiért vívott küzdelmet”, és a német nyelvet is csak hatékonysága miatt használta, azaz a „magyarok fegyvere”-ként alkalmazta.⁶⁴ Sebestyén elismerte, hogy Vészi az általános szavazójognak olyannyira erősen elkötelezett híve volt, hogy a darabont-kormány idején, népszerűsége tetőfokán „odavetette ezt a népszerűséget, tekintélyét, jövőjét, lapját, hogy segítsen a nagy eszmét valóra váltani”.⁶⁵ Az írás azonban épp e ponton szolgált markáns újraértelmezéssel, ugyanis Sebestyén Vészi e döntését szintén nemzeti alapon próbálta igazolni: Vészi állítólag már ekkor látta, hogy „az ország léte forog kockán”, és „ezért és csak ezért szegődött Fejérváry mellé és vállalta tetteinek minden ódiáját”.⁶⁶ Ily módon Sebestyénnek sikerült Vészit elvszerűen elkötelezett demokráciaként, de nemzetileg tudatos demokráciaként ábrázolnia, akinél (bár a nemzet és a demokrácia értékei alapvetően egymást erősítették) a nemzeti szempont a demokratizmus regulátoraként működött. Sőt, nemzeti szempontból Vészit épp e sikeres harmonizáció (nemzet és demokrácia összehangolása) miatt lehetett kortársait meghaladóan éles szeműnek, különösen előrelátónak nevezni.⁶⁷

A magyar identitás leghatározottabb, bár egyúttal alighanem legpatetikusabb *IMIT* *évkönyvek*beli kifejezése Kiss Arnold nevéhez fűződik,

dokumentumait lásd: Nagy Sz. Péter (szerk.), *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–1947* (Debrecen: Rakéta, 1990). A magyar zsidó publikációkban szereplő revizionista és irredenta megjegyzések izgalmas, de különálló témát alkotnak. Itt meg kell elégednünk néhány megjegyzéssel. A felolvasó-bizottság jelentéséből a területek visszakerülése kapcsán azt tudhatjuk meg, hogy „hazafias örömmel fogadta az egész magyar zsidóság ezeket az eseményeket”. (Lásd: Az *IMIT* felolvasó-bizottságának jelentése az 1940/41. évi működéséről. *IMIT* *évkönyv*, 1941, pp.342–3.) Sebestyén Károly szerint Vészi József életében az utolsó örömet a Felvidék visszatérte jelentette. Sebestyén Károly: Emlékbeszéd Vészi József felett. *IMIT* *évkönyv*, 1941, p.52. Munkácsi szerint a Zsidó Múzeumban „nagy súlyt vetünk arra, hogy Nagymagyarország zsinagógáinak képeit látogatóink” megtekinthessék. (Lásd: Országos Magyar Zsidó Múzeum. Igazgatósági jelentés. *IMIT* *évkönyv*, 1936, p.358.)

⁶⁴ Sebestyén: Vészi. *IMIT* *évkönyv*, 1941, p.40.

⁶⁵ Uo., p.42.

⁶⁶ Uo., pp.50–1.

⁶⁷ Magáról a dilemmáról és a megoldásának esélyeiről lásd: Litván György, „Magyar gondolat – szabad gondolat”: *nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon* (Budapest: Magvető, 1978).

akinek 1939-es szónoklatát Vidor Pál 1941-ben idézte. E szónoklata során Kiss leszögezte, hogy „magyarok voltunk, magyarok vagyunk, és magyarok leszünk mindhalálig”.⁶⁸ A zsidóságnak az 1930-as évek végén, tehát már a súlyos zsidóellenes jogi diszkrimináció idején folytatott tevékenységét pedig úgy jellemezte, hogy „[H]azafias lélekkel, bár porba is sújtva, megalázó megbélyegzésre rá nem szolgáltán – erőnkkel, vérünkkel, munkánkkal, minden hitünkkel, szent hazánk jövőendő teljes nagyságának kivívásán dolgozunk meg nem lankadó fáradhatatlansággal”.⁶⁹

Az *IMIT évkönyvek* lapjain olvasható magyar identitásdiskurzuson belül két változatot feltétlenül érdemes megkülönböztetnünk: a nemzeti történelmi legitimációs diskurzusból jól ismert ezer éves magyarság, magyar államiság tézisét és a nemzeti öntudatosodás, pontosabban a zsidóság esetén a magyarosodás, magyar elköteleződés empirikusan könnyebben ellenőrizhető, mivel konkrét forrásokra alapozott diskurzusait.⁷⁰ Talán nem meglepő, hogy az ezer év elképzelésére főleg az *IMIT* hivatalos diskurzusában, Wertheimer Adolfnál és Munkácsi Ernőnél akadhatunk.⁷¹ A magyar oldal zsidó választásának okaira legnyíltabban Weisz Márton kérdezett rá. Weisz konkrétan azt firtatta, hogy a nemzetország

⁶⁸ Vidor Pál: Kiss Arnold. *IMIT évkönyv*, 1941, p.70.

⁶⁹ Uo., p.70. A múltra pedig többek között hálálkodva, konkrétan úgy utal, hogy „múlhatatlan a mi hálnak a magyar nemzet dicsőséges nagyjai iránt”. Uo., p.70.

⁷⁰ A magyar nacionalizmus történetéről lásd: Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris, 2007). A nemzeti történelem magyar diskurzusáról lásd továbbá Szűcs Zoltán Gábor, *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993* (Budapest: L'Harmattan, 2010), különösen 64–70.

⁷¹ Wertheimer olyanokat ír le, hogy a zsidóság a magyar hazával és nemzettel ezer év óta összefonódott és egységben él (lásd: Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1935, p.112), továbbá, hogy „Rosszindulatú ellenfelek kétségbe vonták a magyar zsidóság hazafias voltát, hazájához való hűségét és azt a tényt, hogy a zsidóság ezer éve lakik e hazában, amelynek története számtalan példáját mutatja annak, hogy a magyar zsidóság minden erejével és tehetségével e haza boldogulásáért dolgozott”. (Lásd: Megállapodás. *IMIT évkönyv*, 1931, p.324.) Munkácsinak pedig olyan mondatai vannak, hogy a Múzeum által bemutatott objektumok „jogainknak forrásai, nemesi levelünk, amely minket az ezeréves magyar hazához fűz” (lásd: Országos Magyar Zsidó Múzeum. Igazgatósági jelentés. *IMIT évkönyv*, 1936, p.355), illetve „Egy évezred óta itt vagyunk, e földön élünk és haltunk, éppen úgy, mint Magyarország más polgárai”. (Lásd: Az Országos Magyar Zsidó Múzeum jelentése. *IMIT évkönyv*, 1940, p.341). Ehhez szükséges hozzátennünk, hogy (mint fentebb jeleztük) egyikük identitásdiskurzusa sem konzisztens: eltérő opciót váltogatnak.

1848-as toborzásakor „miért álltak be a zsidók a sorba?”⁷² Válasza szerint ebben a francia forradalmi eszmék visszhangjának és a magyar szabad-
 elvűség attraktivitásának volt központi jelentősége.⁷³ A magyarosodás
 folyamatát rajta kívül is többen tárgyalták: Zsoldos egyik tanulmányá-
 ban például az 1820-as évek hazai németnyelvű zsidóiról írt, és eközben
 arról is megemlékezett, hogy a zsidó írók 1840 körüli kezdetek után az
 1840-es évek második felében vertek „még szilárdabb pilléreken” hidat
 magyarság és zsidóság között.⁷⁴ Mérei Gyula eközben azt hangoztatta,
 hogy „[A] bennszülött zsidóságnak az 1781-es tolerancia-ediktumtól
 számított második nemzedéke már teljesen magyarrá lett”.⁷⁵ E kijelen-
 tésben különösen figyelemreméltó, hogy a magyarosodás történeti folya-
 matáról szólva is a zsidóság teljeskörű magyarsága mellett foglalt állást
 – ily módon furcsa keverékét nyújtva a források tükrében ellenőrizhető
 történeti érvelés és a differenciálatlan nacionalizáció (már-már esszenci-
 ális magyarságot sugalló) tézisének.

Az egyebek mellett a magyarországi zsidóság magyarosodásával
 is foglalkozó tanulmányokban (mint ahogy egy sor egyéb, a magyar
 identitást hangsúlyozó tanulmányban is) gyakran a függetlenségi, Habs-
 burg-ellenes narratíva elemeire bukkanhatunk.⁷⁶ A zsidóság nagyfokú

⁷² Weisz Márton: Besze János életrajza. *IMIT évkönyv*, 1936, p.255. E kérdés Einhorn Ignácot is élénken foglalkoztatta. Einhorn Ignác: *A forradalom és a zsidók Magyarországon* (Budapest: ELTE BTK, Román Filológiai Tanszék, 2000). A német eredetiből fordította: Fenyő István. Einhorn nyomán komoly figyelmet szentel e kérdésnek Julia Richers is. Julia Richers: *Jüdisches Budapest. Kulturelle Topographien einer Stadtgemeinde im 19. Jahrhundert* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2009).

⁷³ Weisz narratívája a hazát és a zsidókat egyaránt védő Besze János életéről szól, a zsidóellenes kilengések (a kravallok) okaiként pedig (nemcsak a zsidók akkori magyar elköteleződését igazoló, hanem önmagában is nacionalista értelmezéssel szolgáló módon) egyértelműen a bécsi kormány lelketlen igazgatóit és az udvar bérenceit emlegeti. Uo. p. 256. Ide tartozik, hogy Weisz Miksa Kayserling Meiertől (németül) felidézi a szlogent: „Lasset uns als Bürger Juden und als Juden Bürger sein, lasset uns unsere Brüder im anderen Lager lieben und achten”. Weisz Miksa: Kayserling M. emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1929, p.191.

⁷⁴ Zsoldos Jenő: Az első magyar zsidó írók fogadtatása irodalmunkban. *IMIT évkönyv*, 1939, p.172 és p.195.

⁷⁵ Mérei: Wahrmann. *IMIT évkönyv*, 1943, p.315.

⁷⁶ A zsidók szekuláris vallásos függetlenségi magyarságára a legradikálisabb példát Vészi József egyik hozzájárulásában találjuk. Két, immár negyven éve Mexikóban élő, eredetileg kecskeméti zsidó testvér mondja a narrátornak: „van úgy, hogy vallásbeli imáink elvégeztével néha ideállunk Kossuth Lajos [falon függő képe – LF] elé s itt is elvégezzük a mi magyar imádságunkat”. Vészi József: Kölcseny himnusza a mexikói hegyekben. *IMIT évkönyv*, 1931, p.162. Figyelemreméltó, hogy

beolvadási lelkesedésének, akárcsak a nagyfokú magyar befogadási hajlandóságnak politikai-ideológiai keretét e szövegekben jellemzően a magyar liberális nacionalizmus szolgáltatta, azaz az *IMIT évkönyvek* e téren is egy időközben meggyengült 19. századi hagyománnyal mutatnak nagyfokú folytonosságot.⁷⁷

A magyar nemzeti identitás elfogadásán és befogadó válfajának propagálásán túl azonban volt egy hetedik, még inkább elvalapú identitásopció is: a *patrióta* diskurzus folytatása. Ez a hűség és szolgálat etikájára épülő zsidó magatartást emelte ki és pártolta normatív szinten. E diskurzus kiemelkedő példája Csermely Gyula *Ítéletrehívás* című fejlődéstörténete és példabeszéde, amely arról szól, hogy a zsidó nem áruló, olyannyira nem, hogy a(z első világháború során bekövetkező) kölcsönös megszálláskor is „szenvedélyes hazafi”-ként viselkedik mindkét (a példában román és magyar) oldalon, azaz Bukarestben és Erdélyben.⁷⁸ Csermely e „nemes érzésű” zsidó patriotizmusnak prófétai, jeremiási igazolást adott, amikor a következőket idézi egyik főszereplője: „amely országba vet jó vagy rossz sorsod, azt anyádnak tekintsd és szeresd”.⁷⁹ E patriotizmus nála egyben a zsidó büszkeség forrásául is szolgált: a példabeszéd vége felé (azaz a konfliktusuk enyhülése és a „bölcs belátás” bekövetkezte után) az egyik főszereplő ugyanis közli a másikkal, hogy „büszke vagyok magamra is, magára is; büszke arra, hogy zsidók vagyunk mindketten”.⁸⁰

Az általános zsidó hűségnek a speciális magyar vonzalom vagy szeretet hangsúlyozása nélküli identitásdiskurzusának opcióját még két,

a protestánsokról gyakran mennyire pozitív képet festettek az *IMIT évkönyvek* lapjain: több szerző hangsúlyozta a judaizmushoz (maga a kifejezés amúgy nem volt használatban) való hasonlóságát és értékelése (nem utolsó sorban a Biblia-ismeretek mélysége folytán) egyértelműen pozitívabb volt, mint a katolikusoké.

⁷⁷ A liberális nacionalizmus sokat elemzett magyar jelensége más esetekkel foglalkozó esettanulmányok mellett szerepel az alábbi kötetben: Iván Zoltán Dénes: *Liberty and the Search for Identity: Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires* (Budapest: CEU Press, 2006). A könyv (csak részben azonos tartalmú) magyar változata az 1990-es évek elején jelent meg: Dénes Iván Zoltán: *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában* (Budapest: Gondolat, 1993).

⁷⁸ Sőt, Csermely azt is állítja, hogy a példamutató zsidó „Mihelyt hazájáról van szó, elfelejt minden egyéni bántalmat”. Csermely Gyula: *Ítéletrehívás. IMIT évkönyv*, 1930, p.154.

⁷⁹ Uo., p.157. Fényes Mór is úgy ír a hazáról, mint befogadó földről. Állítása szerint a diaszpóra zsidósága 70 óta „azt a földet ismeri el hazájának, amely őt befogadja”. Fényes Mór: *A zsidóság erkölcstana. IMIT évkönyv*, 1939, p.51.

⁸⁰ Csermely: *Ítéletrehívás. IMIT évkönyv*, 1930, p.158.

egyaránt kora újkori történetet felidéző szöveg fejtett ki. Ezek a patriotizmus elveinek I. világháborús történetre tett alkalmazásánál jóval konvencionálisabb történeteknek számítottak. Az egyiknek, Fürst Aladár *Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei* című írásának célja ezen eseménnyel foglalkozó releváns, de kevésbé ismert irodalom (Schulhof Izsák és Süsskind Taussig írásainak) bemutatása volt, melyekben Buda visszafoglalása Buda elesteként szerepelt – azaz az idézett zsidó szerzők nem a katolikus vagy a hagyományos, kanonikus magyar nemzeti szempontból beszélik el a történetet.⁸¹ Fürst azt fejtette ki, hogy a zsidók védtek a török Budát, és ekkor mutatott hazafiasságuk miatt nem is szabad szégyenkezniük. A megfogalmazott zsidó identitás a nemzeti szempont helyett itt határozottan a hűségesség alattvalói magatartáson alapul: „érdemükül tudható be nekik, hogy jelen uralkodójukért oly hűségesen harcoltak”, hangsúlyozta még a Fürst által idézett Rudolf császár is.⁸² Guttmann Henrik három évvel később, 1939-ben megjelent, a magyar zsidók 16. századi történetéhez adalékokat szolgáltató írása hasonló álláspontot kommunikált. Az 1598-as budai vérfürdő alkalmával a zsidók a törökökkel együtt szenvedtek, közli, de ő is hangsúlyozza, hogy Rudolf császár is úgy gondolta, hogy mindössze kötelességüket teljesítették. E szerzőkön túl Fényes Mór általánosságban is írt a zsidó hazafiság erkölcsi értékéről, mely a vendégfogadó nép iránti hűségben és az uralkodó vallás iránti elismerésben nyilvánul meg.⁸³

A zsidó patriotizmusnak, a sajátos hűségidentitás diskurzusának volt azonban egy másik, a magyar történelemre és a magyar hazafiságra reflektáló változata is. Ennek legrészletesebb és legmagasabb színvonalú változatát Kardos Albert *Magyar államférfiak házi zsidói* című tanulmánya fejtette ki. Kardos azzal nyitott, hogy a magyar urak számára (az udvari poéta vagy a parádés kocsis mellett) az „alapkellékek” között szerepelt a házi zsidó is, és ez nem változott meg a 19. század során sem.⁸⁴ A legkiválóbb zsidók továbbra is szolgálták „államférfiakká átalakult földesurikat, de most mint szellemi munkások, mint hírlapírók, publicisták, szer-

⁸¹ Ez korántsem meglepő, hiszen ekkoriban az Oszmán Birodalom a rá jellemző viszonylag nagyvonalú vallási toleranciával a zsidók számára kevesebb veszélyt jelentett, mint a Habsburg Birodalom katolikus missziós gyakorlatával.

⁸² Fürst Aladár: *Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei. IMIT évkönyv*, 1936, p.183.

⁸³ Fényes: *A zsidóság erkölcstana. IMIT évkönyv*, 1939, pp.35–8. Az alfejezet címe nem más, mint „Morális értékek a zsidó patriotizmusban”.

⁸⁴ Kardos Albert: *Magyar államférfiak házi zsidói. IMIT évkönyv*, 1939, pp.94–95.

kesztők, szaktudósok, mint a nagyoknak odaadó hívei”, írta.⁸⁵ Kardos tehát, akárcsak a patriotizmus diskurzusának iménti felelevenítői (különösen Csermely, aki azt I. világháborús történésekre alkalmazta) egy régebbi korokra jellemző viszonyt és szerepet mutatott be folyamatosként, kiterjeszteni próbálva azt a modern Magyarország megszületésének korára.

A Kardos által részletesen elbeszélt történet magja, hogy „három nemzedéknek a nagyjai csatlakoznak egymáshoz és követik egymást, és amelyben minden nagy magyar államférfiú mellett ott áll a hazai zsidóságnak egy-egy fényes elméjű, hasznos munkájú tagja”.⁸⁶ Így szerepelt Széchenyi bizalmasaként Falk Miksa, akinek Széchenyi Döblingben a *Blicket* diktálta, miközben Kossuth mellett Helfy Ignác házi titkárként tevékenykedett, Deák mellett (az ekkor bécsi publicistaként a kiegyezés érdekében tevékenykedő Falkon kívül) Pesten Kónyi Manó serénykedett, Andrassy mellett Dóczy Lajos bécsi külügyminiszteri osztályfőnök végzett hasznos munkát, és Tisza Kálmánnak ismét Falk (ekkor mint a *Pester Lloyd* ekkori vezető személyisége és a közös külügyminisztérium előadója) tett komoly szolgálatot – nem szólva Wahrmann Mór-ról és Horn Edéról. A fiatalabb, utánuk következő zsidók (mint Vázsonyi Vilmos vagy Mezei Ernő) a függetlenségi pártban tűnnek fel, de még ekkor is ott volt Baross Gábor mellett, azaz a kormányoldalt támogató a zsidó Heltai Ferenc, sőt még a legkevésbé szabadelvűnek titulált Trefort Ágostonnak is segédkezett Kármán Mór személyében egy zsidó egyén. A még további közeledés jeleként Kossuth Ferenc mellett később Szerényi József államtitkárként tűnt fel, mígnem mindezek betetőzéseként, Kardos szerint egyúttal a teljes asszimilációt is bizonyítva Vadász Lipót segítette szorgalmával és kompetenciáival Tisza István, az „abszolút igazságos” államférfi munkáját – miközben Vadász nem melleleg az IMIT elnökeként is funkcionált. A modern házizsidó-jelenséget Kardos kétféleképpen magyarázta: egyrészt e felsorolt zsidók alkalmasságával, rátermettségével, felkészültségével, nyelvtudásával, vitatkozó készségével és ügyes tollforgatási képességével, másrészt hűségükkel, személyi megbízhatóságukkal.⁸⁷ A zsidókat pedig, miközben jelezte, hogy

⁸⁵ Uo., p.96.

⁸⁶ Uo., p.96.

⁸⁷ Uo., pp.114–5. A hűség és bizalom kortárs megjelenésére példa Grünwald 1939-es riportja. Grünwald leszögezi, hogy kétszázezer zsidó ember megélhetését fenyegeti veszély. Ez összefogásra és áldozatkészségre kell, hogy készteszen, de szerinte továbbra is reménykedni lehet az áldozatkész magyar társadalmon túl

másutt könnyebben és nagyobb haszonnal boldogulhattak volna, meglátása szerint a nagyság bővölete és hazafias kötelességük, szolgálati ethoszuk készítette a szükséges és nemzeterősítő munka buzgó, áldozatos és összességében sikeres elvégzésére.⁸⁸

Immáron összegezve tanulmányom tanulságait: az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* 1929 és 1943 között megjelent évkönyvei alapján összesen hét, több esetben jelentős pontokon eltérő alváltozatokkal is rendelkező magyar zsidó identitásopcióiról tudtam beszámolni. Az IMIT-ben publikáló tudósok közül többen emlegették a kettős identitásnak a zsidóság felekezetiiségének, a nemzet és a vallás két tárgy egymásmellettiiségének elméletére alapozott (*együttes*), akárcsak a felekezeti elképzelés használata nélküli, *kevert* (kötőjellel írandó, magyar-zsidó) változatát. Bemutattam továbbá az asszimilációpárti diskurzusnak olyan alternatív fajtáját is, mely a zsidó identitást jobban hangsúlyozta és a beolvadás tendenciáival szembeni megmaradását propagálta – ennek a eseteként szerepelt az egyértelműen magyar, mégis elsősorban zsidó, vagyis a már eleve asszimilált, mégis öntudatos zsidó identitásopció.⁸⁹ Található az *IMIT évkönyvek*ben emellett a kettős identitásnak egy negyedikféle megfogalmazása is: ez a duális kötődést a zsidóság népi voltának elméletével kívánta összeegyeztetni, melyből kifolyólag a magyarságra tett itteni rövid utalások már-már teljesen formálisnak tekinthetők.

a kormányban is. Grünwald Fülöp: Az elmúlt év története. *IMIT évkönyv*, 1939, p.327. Emellett azért azt is megjegyzi, a magyar zsidóság most először kérte a külföldi nagy zsidó szervezetek segítségét. Grünwald pozíciója szabadelvű, narratívája a közelmúlt visszatérésének vágyára épül (és a más, kultúráltabb nemzetek általi elismertség mércéjét alkalmazza), amikor úgy ír, hogy a magyar zsidóság „Reménykedve várja, hogy a magyar szívekben és a magyar elmékben ismét tért nyerjenek azok a fenséges eszmék, melyeknek érvényesülése a múlt században hazánkknak a művelt nemzetek osztatlan rokonszenvét annyira megnyerte”. Uo., p.328.

⁸⁸ Kardos: Házi. *IMIT évkönyv*, 1939, pp. 115–6. A patriotizmus két (általános és partikuláris) változatot természetesen kombinálva is meg lehetett fogalmazni. Az általános zsidó hűségére és Magyarország speciális szeretetére Fodor Gyula tér ki „Goldmark” című írásában „a hála és a hűség virágai sehol sem virulnak oly pompásan, mint a zsidó lélek televényében”, írja, de emellett azt is felhozza, hogy „kell, hogy valami varázsa legyen a magyar földnek”, amely annyira tartósan vonzotta Goldmarkot. Fodor Gyula: Goldmark. *IMIT évkönyv*, 1930, p.262.

⁸⁹ Ezen identitásopció tartalmában a manapság integrációnak nevezett viszonyhoz hasonlítható, melyet több vezető magyar zsidó értelmiségi (például Konrád György vagy Heller Ágnes) is felértékel az elvtelen zsidó öntagadáson alapuló morális válságfolyamatként, továbbá súlyos értékvesztésként felfogott asszimiláció ellenében.

Ez a négy opció mind a kettős identitás diskurzusainak egy-egy válfaját jelenti, és úgy is fel lehet őket fogni, mint egy skála különböző pontjait, mely a felekezettől a keverten át az *inkább zsidóig* és az *elvben asszimilációs, de egyúttal népi zsidó* opcióig terjed. E skála szélső értéke Komlós Aladár *konfliktusalapú* identitásdiskurzusa: nála a kettősségből fakadó belső zsidó konfliktus, önmegvetés, önutálat tudatosítása már határozottan a zsidó népiség propagálásának eszközéül szolgált.⁹⁰ Identitásdiskurzusa a kettős identitás problematikuságát fogalmazta meg és elvetendőségének irányába mutatott – bár Komlós sosem jutott el ennek következetes megfogalmazásáig, a második világháború éveiben is mindössze a zsidóság javára tett arányeltolódást ajánlott.⁹¹

Hatodikként szerepelt az elsődlegesen a magyar identifikációra épülő identitásopció, melynek konkrét formája utalhatott az ezeréves közös múltra vagy a zsidók magyarosodásának a modern kor kezdetén meginduló folyamatára. E nacionalista diskurzussal kapcsolatban jellemző adalék, hogy utóbbiak, bár nem állították a magyarországi zsidók eredendő magyarságát, magyarosodásukat rendszerint teljes körűnek láttatták. Utoljára, de nem utolsósorban több szöveg a nacionalistával szemben a patrióta opciót fogalmazta meg, többnyire a zsidók általános hűségének elmélete felhasználása, olykor viszont a magyar szolgálat konkrét eseteinek felelevenítése által. Így összességében elmondható, hogy az *IMIT évkönyvekben* publikáló magyar zsidó tudósok előtt az identitásopciók széles spektruma, részleteikben igencsak eltérő opciói álltak rendelkezésre, melyek között elemzői szemmel feltétlenül érdemes különbséget tennünk.

⁹⁰ A közelmúltban egyes tudósok is alkalmazni kezdték a zsidó önutálat fogalmát, bár alkalmazásának jogosultsága és analitikus haszna továbbra is viták tárgyát képezi. Lásd például Sander L. Gilman: *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).

⁹¹ Erről bővebben lásd alábbi tanulmányomat: Laczó Ferenc: Magyar zsidó helyzetértékelések és tervek a második világháború idején. Eszmetörténeti elemzés az *Ararát* évkönyvek alapján. *Múltunk*, 2010/4, pp. 148–165.